

8 Πανελλήνιο ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Εκπαίδευση & Πολιτισμός
στον 21ο αιώνα

13-14 Μαΐου
2023

Κοινωνιολογία του Πολιτισμού:
Τα μουσεία ως εργαλείο εκπαίδευσης ενάντια στον σεξισμό

Κώστας Λασκαράτος, laskaratosk@gmail.com

Το μουσείο και ο ρόλος του

“

A museum is a not-for-profit, permanent institution in the service of society that researches, collects, conserves, interprets and exhibits tangible and intangible heritage. Open to the public, accessible and inclusive, museums foster diversity and sustainability. They operate and communicate ethically, professionally and with the participation of communities, offering varied experiences for education, enjoyment, reflection and knowledge sharing.

Σύμφωνα με τον επικαιροποιημένο ορισμό των μουσείων, όπως εγκρίθηκε τον Αύγουστο του 2022, στην Πράγα, από την Έκτακτη Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων:

«Το μουσείο είναι ένα μη κερδοσκοπικό, μόνιμο ίδρυμα στην υπηρεσία της κοινωνίας, που ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει υλική και άυλη κληρονομιά. Ανοιχτά προς το κοινό, προσβάσιμα και χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προάγουν την ποικιλομορφία και τη βιωσιμότητα. Λειτουργούν και επικοινωνούν ηθικά, επαγγελματικά και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες για εκπαίδευση, απόλαυση, προβληματισμό και ανταλλαγή γνώσεων»

Από τον ορισμό στην πράξη

Έχοντας κατά νου, τη φράση του Sigmunt Freud, πως «ο πολιτισμός δαμάζει την επικίνδυνη επιθετική τάση του ατόμου με το να το αποδυναμώνει, να το αφοπλίζει, και με μια αρχή που τοποθετεί στο εσωτερικό του, σαν φρουρά σε κατεχόμενη πόλη, να το επιτηρεί» (Φρόυντ Σιγκμουντ, 2005 [1974], σελ.92), **θα επιχειρήσουμε να δούμε πως τα σύγχρονα συμπεριληπτικά μουσεία**, μένοντας πιστά στον επικαιροποιημένο ορισμό τους, προάγουν την ποικιλομορφία και προσφέρουν εμπειρίες για προβληματισμό στο πεδίο της συμπερίληψης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης όλων των φύλων, ενώ ταυτόχρονα **συμβάλλουν ενεργά και εμπράκτως στη μάχη κατά του σεξισμού** και της έμφυλης ανισότητας.

Με την «ευλογία» της Ε.Ε.

Ακόμη και το Συμβούλιο της Ευρώπης, άλλωστε, έχει καλέσει τα κράτη – μέλη της Ε.Ε., από το 2019, να σχεδιάσουν εθνικές πρωτοβουλίες ευαισθητοποίησης που θα περιλαμβάνουν τη δημιουργία μουσείων για την ισότητα των φύλων και τα δικαιώματα των γυναικών, αναγνωρίζοντας πως:

«η τέχνη και ο πολιτισμός είναι βασικοί διαμορφωτές της συμπεριφοράς και των ρόλων των φύλων και είναι επομένως ζωτικής σημασίας στην αντιμετώπιση του σεξισμού» (Council of Europe, 2019, Μάρτιος 27:20),

Το πρόβλημα του σεξισμού

sexism

Σύμφωνα με Ηνωμένα Έθνη, κάθε χρόνο, 47.000 γυναίκες πέφτουν θύματα δολοφονίας από τους συντρόφους τους ή από μέλη της οικογένειάς τους. **Κάθε 11 λεπτά δηλαδή, μια γυναίκα ή ένα νεαρό κορίτσι σκοτώνεται**, μέσα στο οικογενειακό της περιβάλλον (UNODC, 2021).

Η μάστιγα των γυναικοκτονιών και της έμφυλης βίας, έχει παλιές ρίζες. Ακόμη και ως όρος εντοπίζεται για πρώτη φορά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το 1801, στο έργο του John Corry «*Μια σατιρική άποψη του Λονδίνου στην αρχή του δέκατου ένατου αιώνα*» (*Canadian Femicide Observatory for Justice and Accountability,xx*).

she 's
gone

Η ανάγκη εμπέδωσης της άποψης ότι **ο σεξισμός** δεν δημιουργεί μόνο κλίμα εκφοβισμού, διακρίσεων και αποκλεισμού που περιορίζει την ελευθερία, αλλά **αποτελεί** ακόμη και **βασικό αίτιο εγκληματικών δράσεων και αφάιρεσης ανθρώπινης ζωής**, αποτέλεσε την αφορμή δημιουργίας εμβληματικών πολιτιστικών δράσεων.

Το 2017, στο σπίτι του τότε Προεδρικού ζεύγους του Ισραήλ, Reuven και Nechama Rivlin, διοργανώθηκε για πρώτη φορά η έκθεση διαμαρτυρίας «She's gone», όπου ως εκθέματα παρουσιάστηκαν στο κοινό ρούχα γυναικών που είχαν δολοφονηθεί, μόνο και μόνο επειδή ήταν γυναίκες.

Η έκθεση, τα επόμενα χρόνια, περιόδεψε σε πολλά μέρη του κόσμου, προσθέτοντας κάθε φορά στις συλλογές της αυθεντικά ρούχα δολοφονημένων γυναικών, διαφορετικών θρησκευτικών και εθνοτικών καταβολών, υπογραμμίζοντας την απαίτηση για μια ζωή με ίσα δικαιώματα, χωρίς εκφοβισμό (shesgone, xx).

Η θέση των γυναικών στα μουσεία: Το ζήτημα της ορατότητας

Το πρόβλημα της ορατότητας των γυναικών καλλιτεχνών χάνεται στα βάθη των αιώνων.

Αναφερόμενοι στα σπουδαία γλυπτά της ελληνικής κλασικής Αρχαιότητας, μνημονεύουμε τον Ερμή του Πραξιτέλη, τον δισκοβόλο του Μύρωνα και φυσικά το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, που είχε φιλοτεχνήσει ο Φειδίας. **Δύσκολα θα ανασύρουμε κάποιο γυναικείο όνομα γλύπτριας των κλασικών χρόνων.**

Η μη ίση εκπροσώπηση των γυναικών εντοπίζεται αβίαστα σε πολλές ιστορικές φάσεις. **Στην Αναγέννηση**, ξεχωρίζουμε τον Michaelangelo, τον Da Vinci και τον Botticelli. **Τον 19^ο αιώνα** διέπρεψαν, μεταξύ άλλων, ο Renoir και ο Manet. **Τον 20^ο αιώνα**, ο Dali, ο Munch και ο Matisse. Ως αποτέλεσμα, διασχίζοντας κάποιος τις αίθουσες των μουσείων του κόσμου, δεν τίθεται απλώς ζήτημα ανισομερούς ποσόστωσης ανδρών και γυναικών καλλιτεχνών, αλλά δημιουργείται η στρεβλή και σεξιστική αίσθηση πως η τέχνη αποτελεί 'ανδρική υπόθεση'.

Το έργο του Ραφαήλ , 1515-1516,
«Ο Παύλος κάνει κήρυγμα στην Αθήνα»

Στο Ηνωμένο Βασίλειο οι **γυναίκες καλλιτέχνες αντιπροσωπεύουν μόλις το 4%** της συλλογής της Εθνικής Πινακοθήκης της Σκωτίας, το 20% των συλλογών του Whitworth στο Μάντσεστερ και το 35% των συλλογών του Tate Modern (Ellis-Petersen Hannah, 2017, Φεβρουάριος 6).

Μελέτη του 2018, ανάμεσα σε 18 μεγάλα μουσεία τέχνης των Ηνωμένων Πολιτειών, αποκαλύπτει την διάκριση που εντοπίζεται στα εκθέματα, με **το 87% αυτών να ανήκουν σε άνδρες καλλιτέχνες** και το 85% σε λευκούς (Topaz CM, Klingenberg B, Turek D, Heggeseth B, Harris PE, Blackwood JC, et al. 2019).

Φωτογραφία από το εμβληματικό Big Ben του Λονδίνου

Σύμφωνα με το **Γυναικείο Μουσείο του Λονδίνου**, μόλις το 2,7% των αγαλμάτων του Ηνωμένου Βασιλείου απεικονίζουν γυναίκες, ιστορικά πρόσωπα -πέραν της βασιλικής οικογένειας-, υπάρχει μόνο ένα άγαλμα μαύρης γυναίκας σε ολόκληρη τη χώρα, μόλις το 13% των μπλε πλακών του Λονδίνου τιμά γυναίκες, ενώ 4 στους 10 ανθρώπους πιστεύουν, σύμφωνα με το English Heritage, πως οι γυναίκες είχαν μικρότερο ρόλο στην ιστορία από τους άνδρες (East End Women's Museum, xx).

Αποκαλυπτικά της συνολικής εξορίας του γυναικείου φύλου, από τα μουσεία του κόσμου, είναι τα πορίσματα ερευνήτριας του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας του Λονδίνου. Εντόπισε ότι στα πέντε μεγαλύτερα σχετικού περιεχομένου μουσεία του κόσμου - American Museum of Natural History, the Field Museum, Muséum National d'Histoire Naturelle, the Smithsonian, the Natural History Museum London-, υπήρχε σημαντική υποεκπροσώπηση του γυναικείου πληθυσμού πτηνών και θηλαστικών, σε βαθμό που θέτει σε κίνδυνο τα επιστημονικά πορίσματα (Cooper N, Bond AL, Davis JL, Portela Miguez R, Tomsett L, Helgen KM. 2019).

Επανεξετάζοντας τη στάση τους Αλλάζοντας τις συλλογές τους

Τα τελευταία χρόνια, πολλά μουσεία του κόσμου έχουν διαπιστώσει το έλλειμμα ορατότητας των γυναικών στις αίθουσές τους και έχουν επιχειρήσει να γίνουν περισσότερο συμπεριληπτικά.

- **Το 2020, το Πράδο της Μαδρίτης**, παρουσίασε την έκθεση «*Απρόσκλητοι Επισκέπτες*», στην οποία αναδεικνύονταν πως ο μισογυνισμός επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο απεικονίστηκαν οι γυναίκες στην τέχνη τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, άλλοτε ως μητέρες, άλλοτε ως σκλάβες, άλλοτε ως μάγισσες και άλλοτε ως πόρνες. Με αυτή την επιλογή το μουσείο, με τους δυο αιώνες ιστορίας και παρουσίας στο παγκόσμιο πολιτιστικό γίνεσθαι, έκανε ουσιαστικά αυτοκριτική για τα στερεότυπα τα οποία αναπαρήγαγαν έργα τα οποία διέθετε στις συλλογές του (Museo del Prado, 2020).
- **Το 2021, το Μουσείο Καλών Τεχνών στην Βοστώνη**, παρουσίασε την έκθεση «*Women Take the Floor*», αμφισβητώντας την κυρίαρχη αφήγηση στην ιστορία της Αμερικάνικης Τέχνης του 20ου αιώνα και εστιάζοντας το ενδιαφέρον του σε έργα και ιστορίες γυναικών καλλιτεχνών που επί δεκαετίες βρίσκονταν στις αποθήκες του μουσείου (Ζαχαρίου Αριστούλα, 2021, Απρίλιος 16).
- **Το 2022, το μουσείο Orsay στο Παρίσι**, παρουσίασε την έκθεση «*Γυναίκες καλλιτέχνες: Μια άλλη ματιά*», όπου εκτεθήκαν έργα διάσημων, ξεχασμένων και άγνωστων γυναικών καλλιτεχνών του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνοντας πως κοινωνικές προκαταλήψεις και εμπόδια είχαν κρατήσει κατά το παρελθόν τις γυναίκες εκτός της Σχολής Καλών Τεχνών (musee-orsay, 2022).

Bảo tàng Phụ nữ Việt Nam

Vietnamese Women's Museum Musée des Femmes du Vietnam

Το λογότυπο του μουσείου γυναικών, στο Ανόι, το Βιετνάμ το οποίο ιδρύθηκε το 1987, αλλά άνοιξε τις πόρτες του στο κοινό το 1995.

Ακόμη και ολόκληρα μουσεία έχουν ιδρυθεί τα τελευταία χρόνια, βάζοντας στο επίκεντρο την προσφορά των γυναικών στην εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού.

- **Στο Ανόι, την πρωτεύουσα του Βιετνάμ**, το μουσείο γυναικών ιδρύθηκε το μακρινό 1987 έχοντας ως αποστολή «να βελτιώσει τη δημόσια γνώση και κατανόηση σχετικά με την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά των βιετναμέζων γυναικών από το παρελθόν έως το σήμερα, να καταστήσει το μουσείο κέντρο πολιτιστικής διατήρησης και ανταλλαγής, συμβάλλοντας στην επίτευξη του στόχου της ισότητας των φύλων και της προαγωγής των γυναικών» (baotangphunu, xx).
- **Στο Μαρόκο της Βόρειας Αφρικής**, δυο αίθουσες 220 μόλις τετραγωνικών μέτρων, παρουσιάζουν από το 2018 ιστορίες καθημερινών γηγενών γυναικών αλλά και πρωτοπόρων της επιστήμης, με σκοπό να επισημανθεί ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος στην εξέλιξη της χώρας (Chataignier Camille, 2017, Μάρτιος 21).
- **Στις ΗΠΑ, το Κογκρέσο**, στις 27 Δεκεμβρίου του 2020, θέσπισε νομοθεσία για τη δημιουργία ενός νέου μουσείου Smithsonian στην Ουάσιγκτον, αφιερωμένο αποκλειστικά στην Ιστορία των Αμερικανών Γυναικών, αναγνωρίζοντας τον ρόλο γυναικών, από όλα τα κοινωνικά στρώματα, στις πιο καθοριστικές στιγμές της χώρας (Sasaki Liza, 2021, Αύγουστος 20).

Το #metoo και η μεταστροφή των μουσείων

Το #MeToo, το κύμα καταγγελιών που ξέσπασε, από τα τέλη του 2017 και αφορούσε ιστορίες απρεπούς, κακοποιητικής και συχνά ποινικά κολάσιμης συμπεριφοράς ανδρών με θύματα γυναίκες, δεν άφησε ανεπηρέαστα τα μουσεία του κόσμου.

Την αμέσως επόμενη χρονιά, **το 2018, το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης**, με αφορμή έκθεση που διοργάνωσε για τα 100 χρόνια από τον θάνατο του Egon Schiele -ο οποίος περί το 1912 είχε καταδικαστεί για έκθεση νέων σε πορνογραφία, με φυλάκιση 24 ημερών- μπήκε στη διαδικασία να υπερασπιστεί την επιλογή του, τοποθετώντας ειδικές λεζάντες που ανέφεραν πως: «*γίνεται αναφορά στον Schiele, στο πλαίσιο σεξουαλικών παρενοχλήσεων σύγχρονων και παλαιότερων καλλιτεχνών. Αυτό απορρέει εν μέρει από συγκεκριμένες κατηγορίες (τελικά απορρίφθηκαν ως αβάσιμες) για απαγωγή και παρενόχληση*» (Smith Russell, 2018, Μάρτιος 28).

Σκίτσο, μέρους της πρόσοψης του κτιρίου της National Gallery του Λονδίνου

Το 2019, η National Gallery του Λονδίνου, παρουσιάζοντας έκθεση του Gauguin, φρόντισε να διαχωρίσει το έργο του καλλιτέχνη από την προσωπικότητά του.

Μιλώντας ανοιχτά για το βίο του ζωγράφου, αναφέρθηκε στις ερωτικές του σχέσεις με νεαρά κορίτσια -δύο από τα οποία παντρεύτηκε- μη διστάζοντας να τον κατακρίνει ανοιχτά: *«αναμφίβολα εκμεταλλεύτηκε τη θέση του ως προνομιούχου Δυτικού για να αξιοποιήσει στο έπακρο τις σεξουαλικές ελευθερίες που του ήταν διαθέσιμες»* (Nayeri Farah, 2019, Νοέμβριος 18).

Μερικά χρόνια νωρίτερα, το 2010 και το 2011, όταν η Tate Gallery του Λονδίνου και η National Gallery of Art στην Ουάσινγκτον αντίστοιχα, είχαν φιλοξενήσει την έκθεση «Gauguin: Maker of Myth», δεν είχαν 'αγγίξει' κανέναν από τους 'μύθους' της προσωπικής του ζωής που αφορούσαν σε σχέσεις με ανήλικα κορίτσια, την αποικιοκρατική του διάθεση, τη συμπεριφορά του ως σύζυγος, αλλά και την ροπή του στον σεξουαλικό τουρισμό (Kistler Laura Lawson, 2019:18). Η ευαισθητοποίηση του κόσμου, επηρέασε συνεπώς τη μουσειολογική προσέγγιση, με τους επαγγελματίες του πολιτισμού να συντάσσονται μέσω των επιλογών τους στη μάχη κατά του σεξισμού και της έμφυλης ανισότητας.

Συμπεράσματα

Ο Αμερικανικός Σύνδεσμος Μουσείων, έχει εδώ και χρόνια παρατηρήσει πως «τα μουσεία είναι η πιο αξιόπιστη πηγή πληροφοριών στην Αμερική, με υψηλότερη βαθμολογία από τις τοπικές εφημερίδες, μη κερδοσκοπικούς ερευνητές, την κυβέρνηση των ΗΠΑ ή ακαδημαϊκούς ερευνητές» (American Alliance of Museums, 2020). Ως φορείς υψηλού κύρους και επιρροής συνεπώς, **τα μουσεία μπορούν να συμβάλλουν καθοριστικά στην εκπαίδευση της κοινωνίας** ενάντια στον σεξισμό, επηρεάζοντας και εκπαιδεύοντας την κοινή γνώμη, προς πιο υγιή πρότυπα, με το ίδιο τους το παράδειγμα:

- Με την πλήρη απαλλαγή από στερεότυπα που ενθάρρυναν αποκλεισμούς,
- Την αντικατάσταση και τον εμπλουτισμό των εκθεμάτων τους
- Την οργάνωση και την παρουσίαση στοχευμένων αντισεξιστικών εκθέσεων,
- Με τον έγκαιρο κοινωνικό αφουγκρασμό και την κατανόηση κινημάτων όπως το #metoo

Εξωτερική όψη του Βρετανικού Μουσείου, στο Λονδίνο

Το ζήτημα καταπολέμησης του σεξισμού και η ανάδειξη της αναγκαιότητας ίσης αντιμετώπισης όλων των φύλων είναι ουσιαστικής σημασίας, αν αναλογιστούμε την επισήμανση του **Τσαρλς Τέηλορ**, πως η εσφαλμένη αναγνώριση ενός ατόμου:

«μπορεί να επιφέρει σοβαρές πληγές και να αναγκάσει τα θύματά της να μισήσουν τον εαυτό τους. Η ορθή αναγνώριση δεν αποτελεί μόνο ένα ζήτημα τήρησης ενός τυπικού ευγενείας, αλλά και μια ουσιαστική ανθρώπινη ανάγκη» (2000 [1997], σελ.72).

Βιβλιογραφία - Πηγές

Baotangphunu, (xx), *Giới thiệu*, Ανακτήθηκε στις 19/03/2023 από: <https://baotangphunu.org.vn/gioi-thieu/>

Canadian Femicide Observatory for Justice and Accountability, (xx), “The history of the term ‘femicide’”. Ανακτήθηκε στις 24/04/2022 από: <https://www.femicideincanada.ca/about/history>

Cooper N, Bond AL, Davis JL, Portela Miguez R, Tomsett L, Helgen KM. (2019) *Sex biases in bird and mammal natural history collections*. Proc. R. Soc. B 286: 20192025.
<http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2019.2025>

Council of Europe, (2019, Μάρτιος 27), “*Recommendation of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating sexism*”. Ανακτήθηκε στις 23/04/2022 από: <https://rm.coe.int/16809e17ab>

Chataignier Camille, (2017, Μάρτιος 21), ‘Un musée de la femme verra bientôt le jour à Marrakech !’. Ανακτήθηκε στις 19/03/2023 από: <https://www.madein.city/marrakech/fr/stories/un-musee-de-la-femme-verra-bientot-le-jour-a-marrakech-11052/>

East End Women’s Museum, (xx), *About the East End Women’s Museum*. Ανακτήθηκε στις 22/11/2022 από: <https://eastendwomensmuseum.org/about>

Ellis-Petersen Hannah, (2017, Φεβρουάριος 6), How the art world airbrushed female artists from history. Ανακτήθηκε στις 22/11/2022 από: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2017/feb/06/how-the-art-world-airbrushed-female-artists-from-history>

Ζαχαρίου Αριστούλα, (2021, Απρίλιος 16), *Women Take the Floor: Σπουδαίες γυναίκες καλλιτέχνιδες «καταλαμβάνουν» το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης*. Ανακτήθηκε στις 21/11/2022 από: <https://www.monopoli.gr/2021/04/16/promotional-items/gallery-promo-items/467881/women-take-the-floor-spoudaies-gynaikes-kallitexnides-katalamvanoun-to-mouseio-kalon-texnon-tis-vostonis/>

ICOM, (2022, Αύγουστος 24), 'Hybrid format: In person at the Prague Congress Centre, Prague (Czech Republic) and online (Agora)'. Ανακτήθηκε στις 01/01/2023 από: https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/07/EN_EGA2022_MuseumDefinition_WDoc_Final-2.pdf

Kistler Laura Lawson, (2019), *Art Museums in the Age of #MeToo, A Capstone in the Field of Museum Studies for the Degree of Master of Liberal Arts in Extension Studies*. Ανακτήθηκε στις 22/4/2022 από: <https://capstone.extension.harvard.edu/files/capstone/files/kistlerlauraspring2019.pdf>

Musee d'Orsay (2022), *Artistes Femmes: Un autre regard*. Ανακτήθηκε στις 19/03/2023 από: <https://www.musee-orsay.fr/fr/agenda/visites-et-ateliers/artistes-femmes-un-autre-regard>

Museo del Prado, (2020), *"Uninvited Guests. Episodes on Women, Ideology and the Visual Arts in Spain (1833-1931)"*. Ανακτήθηκε στις 22/4/2022 από: <https://www.museodelprado.es/en/whats-on/exhibition/uninvited-guests-episodes-on-women-ideology-and/197d4831-41f1-414d-dbdf-5ffd7be4cc3f>

Nayeri Farah, (2019, Νοέμβριος 18), *"Is It Time Gauguin Got Canceled?"*. Ανακτήθηκε στις 24/4/2022 από: <https://www.nytimes.com/2019/11/18/arts/design/gauguin-national-gallery-london.html>

Sasaki Liza, (2021, Αύγουστος 20), “*Bringing the Smithsonian American Women’s History Museum to Life*”. Ανακτήθηκε στις 28/12/2022 από: <https://womenshistory.si.edu/news/2021/08/bringing-smithsonian-american-womens-history-museum-life>

Shesgone (xx), “She’s Gone”. Ανακτήθηκε στις 22/4/2022 από: <https://www.shesgone.org/en/about>

Smith Russell, (2018, Μάρτιος 28), *What’s a museum to do? The art and conscience of Egon Schiele in the #MeToo era*. Ανακτήθηκε στις 22/4/2022 από: <https://www.theglobeandmail.com/arts/art-and-architecture/article-whats-a-museum-to-do-the-art-and-conscience-of-egon-schiele/>

Topaz CM, Klingenberg B, Turek D, Heggeseth B, Harris PE, Blackwood JC, et al. (2019) *Diversity of artists in major U.S. museums*. PLoS ONE 14(3): e0212852. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0212852>

UNODC, (2021), “*Killings of women and girls by their intimate partner or other family members Global estimates 2020*”. Ανακτήθηκε στις 22/4/2022 από: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/crime/UN_BriefFem_251121.pdf

Φρόνυτ Σίγκμουντ, (2005 [1974]), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα